

Sprawozdanie z Ogólnopolskiej Konferencji Naukowo-Szkoleniowej „Szkoła wobec odmienności i różnorodności – współczesne wyzwania”, Leszno, 19.11.2022

Jak wskazują liczne badania naukowe, krytyczne studia nad stanem oświaty, a nade wszystko praktyka i obserwacja codziennego życia szkoły, różne są drogi ubiegania się o jej dobre i skuteczne funkcjonowanie: poprzez sprawowanie nad szkołą wielopłaszczyznowego nadzoru przez instytucje do tego uprawnione (nadzoru rozumianego jednakże jako realna troska o przestrzeganie praw dziecka, demokratyzację procesu kształcenia, czy też autonomię programową szkoły – jak chciał przed laty Tadeusz Pilch¹...), poprzez aktywną i symbiotyczną współpracę ze środowiskiem jej lokalnego funkcjonowania, głównie jednak poprzez zamysł i refleksję środowisk ją współtworzących – nauczycieli, rodziców i samych uczniów z jednej strony, z drugiej zaś przedstawicieli organów prowadzących i nadzorujących (o nierzadko niestety rozbiegających się trajektoriach interesów² oraz ideologicznych wizji szkolnego porządku i wypełnianych funkcji³). Jednakże warte zadania jest pytanie, czy wskazane drogi uwzględniają: systemowo destrukcyjne rozwiązania organizacyjne na poziomie ministerialnym, niestabilność egzystencjalną współczesnej polskiej rodziny, atrofie relacji społecznych i odczuwaną relatywizację fundamentalnych wartości etycznych, niedoskonałości systemu wspierania i przygotowania nauczycieli do zawodu oraz wiele innych, jak chociażby selekcyjne uwarunkowania procesów edukacyjnych. Wszystkie one, choć w różnorodnym natężeniu, odciskają jednak swoje – z reguły niekorzystne – piętno na codziennym funkcjonowaniu instytucji oświatowych.

Skoro niezmiennym celem edukacji było, jest i będzie również w przyszłości – zdaniem Zygmunta Baumana – przygotowanie młodych ludzi do życia w otaczającej ich rzeczywistości⁴, to zasadne wydaje się pytanie: jak zatem w tych warunkach odnajdywać ma się szkoła z przypisanymi jej funkcjami? Na ile jej struktura, kształt organizacyjny, a przede wszystkim jej klimat, kultura edukacyjna (a w zasadzie – dynamika procesu rekulturacyjnego⁵), realizowane treści programowe, poziom

¹ T. Pilch, *Spory o szkołę. Między tradycją a wyzwaniami współczesności*, Warszawa 1999.

² Stefan M. Kwiatkowski nawołuje do reformy ponad podziałami, a nawet opracowania i powszechnego respektowania przez kolejnych decydentów oświatowych „paktu o edukacji”. Patrz: S.M. Kwiatkowski, *Zmiana edukacyjna jako naturalne źródło konfliktów*, [w:] I. Nowosad, K. Pietrań, M.J. Szymański (red.), *Szkoła. Konflikt podmiotów?*, Toruń 2016, s. 29.

³ Por. B. Śliwerski, *(Kontr-)rewolucja oświatowa. Studium z polityki prawicowych reform edukacyjnych*, Łódź 2020.

⁴ Z. Bauman, *O edukacji. Rozmowy z Riccardo Mazzeo*, Wrocław 2012.

⁵ Zob. I. Nowosad, *Kultura szkoły w rozwoju szkoły*, Kraków 2019. Autorka podkreśla, iż „każda próba udoskonalenia lub poprawy pracy szkoły pomijająca jej kulturę będzie oznaczać bezproduktywną działalność, która wprawdzie wprowadza zmiany, ale takie, które nie przyczyniają się do

uspołecznienia i demokracji, charakter współpracy z otaczającym środowiskiem lokalnym⁶, otwartość wobec aktualnych osiągnięć naukowych oraz zdolność do samorozwoju pozwalają sprostać stale ewoluującym wymaganiom współczesności?

Nie sposób w dyskusji o szkole pominąć czynników zewnętrznych formujących jej organizacyjną oraz instytucjonalną tożsamość. Burzliwe otoczenie prześlągnięte konfliktami, politycznym radykalizmem i populizmem oraz negacją, wydawać by się mogło – trwałych wartości, nie służy edukacji. Postępujące procesy de-demokratyzacyjne (określenie Charlesa Tilly'ego⁷), indoktrynacja polityczna znajdująca swoje odzwierciedlenie w dokonywanej (de)reformie oświatowej, ograniczanie autonomii szkół dyktowane fatalnym prawem oświatowym, destrukcyjna polityka społeczna, zideologizowanie szkoły służą kształtowaniu postaw konformistycznych, oportunistycznych, ksenofobicznych, czy też agresywno-destrukcyjnych⁸. Wpisana w narrację kultu narodowości niechęć do pluralizmu i różnorodności złowieszczo wybrzmiewa w kolejnych regulacjach prawnych, których swoistym symbolem staje się *lex Czarnek*. Dokonywany się w kontekście epistemologicznym proces redukcji kulturowej ustanawia kategorię marginalizacji jako opis

typowego mechanizmu poznawczej reakcji adaptacyjnej na kontakt z innością, zwłaszcza widzianą jako obcość. Skoro obce jest wszystko, co znajduje się poza sferą mojego uprzedniego przyzwolenia, oswojenia, co narusza moje kryteria istotności i normy, to moja struktura esencjalna, jeśli nią się kieruje jako daną, od razu eliminuje istotność, a więc spycha na margines zainteresowania, uznania wagi, otwarcia na znaczenie, w ogóle widoczności, a więc przeciwdziała chłonności, blokuje proces wymiany symbolicznej, naznacza dystansem odpychającym poza krąg równoprawności⁹.

W taki oto sposób konstituowana jest logika socjalizacji jako stanowienie edukacyjnego centrum oraz peryferii, dialektyka zawłaszczania i wywłaszczania, przemieszczania na obrzeża widzialności innego, obcego. Magdalena Środa, charakteryzując procesy symbolicznej asymilacji i eksterminacji społecznej, wskazuje na historycznie wypracowane mechanizmy wykluczania: stereotypizacji (obcy jako symbol), biologizacji (obcy jako abiekt), orientalizacji (obcy jako obiekt), eksterminacji (obcy jako ciało) i obojętności (obcy jako nikt)¹⁰. „Być może to, co najściślej definiuje nowoczesność, to antynomia między europejskim zaangażowaniem w świat a obojętnością wobec niego, między głoszonymi i eksportowanymi powszechnymi normami moralnymi a radykalnym, opartym na nieusuwalnym dualizmie wykluczeniu”¹¹.

wzrostu uczniowskich osiągnięć. (...) Najczęściej są one powierzchowne i dotyczą fasady, a nie istoty funkcjonowania szkoły – jej kultury” (s. 147).

⁶ Por. P. Mosiek, M. Radola, *W kręgu szkoły i środowiska. Wybrane konteksty relacyjne*, Toruń 2021.

⁷ Ch. Tilly, *Demokracja*, przeł. M. Szczubiałka, Warszawa 2008, s. 69 i kolejne.

⁸ A. Olubiński, *Edukacja do oporu i (nie)posłuszeństwa. Ku emancypacji i demokracji*, Toruń 2021.

⁹ L. Witkowski, *O paradoksach marginalizacji. Dwadzieścia dwa przejawy zmiany statusu marginesu w społeczeństwie i w naukach społecznych*, [w:] K. Marzec-Holka (red.), *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*, Bydgoszcz 2005, s. 23–24.

¹⁰ M. Środa, *Obcy, inny, wykluczony*, Gdańsk 2020.

¹¹ *Ibidem*, s. 297.

Czy funkcjonując w otoczeniu tak chybottliwym i przesiąkniętym antagonizmami, ma zatem współczesna polska szkoła (i edukacja) szansę na stanie się przestrzenią uznania, krytycznej refleksji w działaniu i nad działaniem¹², miejscem rozwoju każdego człowieka (bez względu na jego orientację seksualną, pochodzenie, kolor skóry, narodowość czy światopogląd) oraz budowania jednostkowej i wspólnotowej tożsamości?¹³

Tak postawionym problemom i wielowątkowym zagadnieniom poświęcona została Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa „**Szkoła wobec odmienności i różnorodności – współczesne wyzwania**”. Jej organizatorem była Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Króla Stanisława Leszczyńskiego w Lesznie, współorganizatorami zaś – powiat leszczyński i Urząd Miasta Leszna. Szerokiego wprowadzenia do tematyki konferencji i podkreślenia jej wiodących paradygmatów teoretyczno-praktycznych dokonał dr Piotr Mosiek (WSH w Lesznie), uroczystego otwarcia zaś – prof. WSH dr Gabriela Andrzejewska, dziekan Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie, która podkreśliła wielowymiarowość podejmowanych przez Prelegentki i Prelegentów tematyki oraz konieczność organizacji zorientowanych na palące problemy edukacyjne konferencji/szkoleń/warsztatów w okresie postpandemicznym. Istotność, praktyczną użyteczność oraz swoistą odwagę w podejmowaniu konferencyjnej problematyki podkreślali w swych wystąpieniach przedstawiciele współorganizatorów przedsięwzięcia: mgr Maciej Wiśniewski – wicestarosta leszczyński, jak również mgr Robert Fryz – naczelnik Wydziału Edukacji Urzędu Miasta Leszna.

Otwierający wykład pt. *O niektórych konsekwencjach/paradoksach procesów marginalizacji i wykluczenia w rodzimej błędnej i uproszczonej interpretacji komunitaryzmu publicznego Johna Rawlsa* wygłosił prof. dr hab. Andrzej Radzewicz-Winnicki (Uniwersytet Śląski, Uniwersytet Zielonogórski – *emeritus*, członek Komitetu Nauk Pedagogicznych PAN). Stanowił on próbę omówienia wybranych aspektów rodzimej kultury politycznej oraz życia publicznego pojmowanego jako ciąg wydarzeń będących wypadkową powtarzalności pewnych procesów, a także ich całkowitej spontanizności oraz nieprzewidywalności. Matrycę interpretacyjną dla niniejszych rozważań stanowiła teoria komunitaryzmu publicznego amerykańskiego filozofa politycznego Johna Rawlsa. Wielowątkowość wykładu podkreślona została dodatkowo analizą kluczowych pojęć i procesów mających istotne znaczenie dla prowadzonego wywodu: anomii i marginalizacji, resiliencji, apatii politycznej i obskurantyzmu, traumy/politraumy i resentymentu, a także kodów językowych Basila Bernsteina. Szeroki kontekst socjologiczny stanowił teoretyczne odniesienie i uzasadnienie dla obecnych w masowej narracji socjotechnicznej rządzących prawicowo-radykalnych elit narzucanych stereotypów i obskuranckich haseł. Rzekomo sprawiedliwa demokracja socjalna, dychotomiczny i perswazyjny podział: swój (nasz, własny) vs obcy (wrogi, inny), jednostronność emitowanych nachalnie komunikatów medialnych – skutkują nienawiścią, antagonizmami i sprzecznościami w rodzimej przestrzeni publicznej. Obecna zatem w Polsce apatia i stagnacja polityczna przemawiają, zdaniem prof. A. Radzewicza-Winnickiego, za „pilną rolą kultury i modernizacji społecznej oraz międzydyscyplinarnej współpracy. One właśnie kryją w sobie mechanizmy, które stałyby się siłą motywującą na rzecz wolności, prawnie dopuszczonej demokratycznej egzystencji w przyjaznym obywatelowi kraju o stałym rozwoju ekonomii państwa w ramach spójności wspólnoty i postępującej integracji państw Unii Europejskiej” (manuskrypt wystąpienia, s. 24).

¹² H. Mizerek, *Refleksja krytyczna w edukacji i pedagogice. Misja (nie)wykonalna?*, Kraków 2021.

¹³ Niektórym z tych zagadnień poświęcone jest opracowanie: M.J. Szymański, *Edukacja w zmieniającym się społeczeństwie*, Warszawa 2021.

Autorkami kolejnego wystąpienia zatytułowanego: *Szara strefa. Zachowania o charakterze molestowania seksualnego w codzienności szkolnej* były – prof. UAM dr hab. Iwona Chmura-Rutkowska oraz prof. UAM dr hab. Katarzyna Waszyńska (reprezentujące Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). Poparta bogatym materiałem badawczym oraz mnogimi egzemplifikacjami językowymi odnajdywanymi w przestrzeni szkolnej prezentacja stanowiła punkt wyjścia dla wieloaspektowej charakterystyki dyskryminacji płciowej, nierzadko zakamuflowanej przemocy symbolicznej i realnie doświadczanego molestowania seksualnego. Wyraźnie zaś akcentowana edukacja obywatelska i antydyskryminacyjna, osadzona w bezwarunkowej akceptacji prawa każdego ucznia do wolności, szacunku i samostanowienia, winna być jedną z dróg zdecydowanego i skutecznego zabiegania o równouprawnienie człowieka we wszystkich układach relacyjnych.

Tematem wystąpienia dr Izabeli Czerniejewskiej (reprezentującej Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Poznaniu) było *Dziecko z doświadczeniem migracji i uchodźstwa w szkole*. Prelegentka omówiła prawne i społeczne aspekty statusu migrantów, zwracając szczególną uwagę na stan niepewności, zachwiania bezpieczeństwa i depryzację wielu potrzeb w przypadku migrantów wojennych. Podkreślona została rola szkoły i właściwie przez nią prowadzonego procesu integracji (nie zaś asymilacji czy też inkulturacji). Szczególne znaczenie przypisane zostało dbałości szkoły o bezpieczeństwo dzieci i młodzieży ukraińskiej, budowanie ich relacji z polskimi rówieśnikami, jak również dbałość o rzetelną komunikację językową; wskazane zostały także praktyczne działania w wielokulturowej przestrzeni szkolnej (gazetki, ogłoszenia w językach obcych, projekty i konkursy klasowe oraz szkolne, wycieczki i spacerunki po okolicy, dysponowanie pakietami powitalnymi i in.).

W kolejnym wystąpieniu: *Afirmacja tożsamości jako podstawa oporu* prof. UŚ dr hab. Ewa Bielska (Uniwersytet Śląski w Katowicach) omówiła wybrane konteksty władzy i oporu, koncentrując się na: ideologiach edukacyjnych (model neoliberalny vs model obywatelski), charakterze treści ulokowanych w programach edukacyjnych, jak również na instytucjonalnym i pozainstytucjonalnym pozycjonowaniu szkoły w sieci społecznej. Przedstawione zostały wybrane ujęcia teoretyczne oporu (teoria władzy, teoria tożsamości, teoria transgresji i emancypacji) znajdujące ponadto swoje odzwierciedlenie w późnonowoczesnych krytycznych kontekstach różnorodnych koncepcji i teorii (nowych ruchów społecznych, feministycznej, krytycznej teorii rasowej, w teorii LGBT i teorii queer, w studiach nad migracjami i uchodźstwem, czy też w studiach nad niepełnosprawnością). W dalszej części wykładu prelegentka zoperacjonalizowała pojęcie afirmacji, zwracając uwagę na konteksty koherencji, uznania moralnego, poczucia kompetencji i stabilności oraz omówiła wybrane strategie afirmacji tożsamości: działania infrapolityczne, mikroopór, dezidentyfikację, transgresję i performans.

Zagadnieniu: *Nauczyciel i rodzic wobec zaburzeń lękowych i ataków paniki u dzieci i młodzieży* poświęcone zostało wystąpienie prof. UAM dr hab. Ewy Karmolińskiej-Jagodzik (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). Punktem wyjściowym wykładu była analiza mapy pojęciowej uwzględniająca charakterystykę ataków paniki oraz zaburzeń lękowych, a także fizjologię stresu i traumy. Tak zarysowana siatka pojęciowa pozwalała prelegentce na wskazanie koniecznych/niezbędnych kompetencji współczesnego nauczyciela w zakresie udzielania wielopostaciowego wsparcia i pomocy psychologiczno-pedagogicznej uczniom z omawianymi zaburzeniami.

Tematyka *Poczucia bezpieczeństwa uczniów (z) różnych kultur w środowisku szkolnym* poruszona została przez dr. Mirosława Radołę (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu). Pojęcie bezpieczeństwa potraktował on jako punkt wyjścia dla wszelkich praktycznych działań szkoły oraz instytucji współokreślających jej organizacyjny kształt (kuratorów oświaty, organów prowadzących placówki oświatowe). Zasadność postawionego przez prelegenta pytania: *czy edukacja ma w tej kwe-*

stii coś do zrobienia? wydaje się pozostawać bezsprzeczna. Uzasadnienie stanowi mnogość obszarów codziennej praktyki zabiegania/upominania się o bezpieczeństwo ucznia (regulowana licznymi aktami prawnymi): droga do szkoły, pierwsza pomoc, klimat szkoły, bezpieczny wypoczynek, zapobieganie agresji i przemocy, profilaktyka uzależnień, czy też promocja zdrowego stylu życia. Sprawcza reaktywność szkoły w tych obszarach stanowi zatem o jej systemowym przygotowaniu do zapewnienia dobrostanu każdemu uczniowi bez względu na odmienne potrzeby edukacyjne.

Zamykający konferencję wykład dr. Bogusława Dziecioła (Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu) poświęcony został zagadnieniu: *Szkoła wobec społecznej odmienności*. Stanowił on próbę refleksji nad rozwojem człowieka i jego humanistycznego potencjału poprzez modelowany kontakt ze społeczeństwem w kontekście obowiązującego w pedagogice paradygmatu społeczno-personalistycznego. W wystąpieniu odwołującym się do teorii kontroli i ładu społecznego oraz teorii funkcjonalnej odmienność potraktowana została jako zjawisko aksjologiczne o szczególnym znaczeniu dla praktyki funkcjonowania instytucji oświatowych. Prelegent wskazywał na fakt, iż w przyjętym autorskim modelu badawczo-eksplikacyjnym odmienność fizyczna, społeczna i kulturowa uczniów, nauczycieli oraz pozostałych pracowników szkoły jako pojedyncze zjawisko generuje szeroką problematykę do dalszej analizy (np. jak należy postrzegać odmienność?, jak ona wpisuje się w ład społeczny szkoły?, jakie mechanizmy kontroli mogą wpływać na traktowanie uczniów odmiennych w szkole?, jakie potrzeby metodyczne i organizacyjne wspierają szkolny ład i prawidłowe traktowanie odmienności?). Doktor Bogusław Dzieciół, wskazując na konieczność partnerstwa w stosunku wychowawczym oraz konieczność obecności w nim pluralizmu i tolerancji (idea *unitas multiplex*) konkludował: „szkoła, jako podstawowa agencja kontroli społeczno-wychowawczej w okresie dorastania musi reagować na wszystkie zachowania uczniów, a nawet na sposób ich rozumowania, wartościowania, motywowania, samosankcjonowanie, samowychowanie, które to procesy się w ich mentalności utrwalają i będą rzutować na postawy i zachowania w przyszłości” (manuskrypt wystąpienia, s. 6).

Podsumowania przebiegu konferencji dokonał prof. dr hab. Andrzej Radzewicz-Winnicki, kładąc szczególny nacisk na dwie zasadnicze konkluzje: (1) na wzrastające znaczenie Wielkopolski i jej ośrodków akademickich (w tym głównie Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu oraz instytucjonalnie dużo młodszej Wyższej Szkoły Humanistycznej w Lesznie dla rozwoju rodzimej pedagogiki oraz rozbudzania inicjatyw edukacyjnych o znaczących walorach praktyczno-poznawczych i badawczych; (2) na wielką wartość spotkań przedstawicieli świata nauki oraz świata praktyki, na mnogość postaw/przekonań/doświadczeń, które mają sobie wzajemnie do zaoferowania, a które nie wykluczają ich w żadnym stopniu z przestrzeni udanej współpracy, na której zyskać mogą obie strony włącznie ze szkołą jako instytucją ich wspólnej atencji i troski.

Ogólnopolska Konferencja Naukowo-Szkoleniowa „Szkoła wobec odmienności i różnorodności – współczesne wyzwania” stanowiła istotny element szerszej refleksji nad prakseologią codziennych zmagania edukacyjnych z dynamiką zachodzących zmian gospodarczych i społeczno-kulturowych warunkującą m.in. kreowanie wielowymiarowości przestrzeni życia i środowisk wychowawczych, a także różnicowanie szans życiowych osób i grup wykluczonych, zmarginalizowanych oraz dyskryminowanych. Płaszczyzny tej ekskluzji przyjmują i mozolnie wykuwają swój bolesny kształt również w rzeczywistości szkolnej, która z definicji przecież winna być przesiąknięta na wskroś tolerancją dopełnioną wzajemnym szacunkiem¹⁴, zrozumieniem odmienności, życzliwością oraz kulturą współpracy (jako

¹⁴ Zdaniem Michaela Walzera tolerancja jest relacją opartą na nierównoważnej pozycji stron, dlatego też: „tolerowanie kogoś innego jest oznaką siły; bycie tolerowanym to zaakceptowanie włas-

przesłanką dla edukacji kooperacyjnej¹⁵), spolegliwością i wsparciem dla każdego, kto tej pomocy wymaga. Tymczasem potoczna chociażby obserwacja szkolnych korytarzy, sal lekcyjnych, placów, boisk i pokojów nauczycielskich rodzi nierzadko krytyczne refleksje nad praktykami oświatowego egalitaryzmu i sprawczością wychowawczą szkoły jako instytucji dobra publicznego. Jej głęboki kryzys nie rezonuje samoistnie – jest bowiem funkcją upadku społeczeństwa polskiego, jego przegranej szansy na systemowy przełom i zmierzanie w kierunku demokracji zachodnich, liberalnych i obywatelskich, uznających własną różnorodność i pielęgnujących pluralizm¹⁶. Opóźnienie kulturowe, wyniszczające demokrację praktyki autorytarnej władzy, głębokie dziedzictwo posttotalitaryzmu, nasze narodowe silnie zakorzenione przywary, a ponadto upadek etosu inteligencji i uniwersytetu – rysują przed polską szkołą fatalne perspektywy rozwojowe, dla których nadzieja staje się towarem deficytowym. Czy istnieje zatem alternatywa i w jakich działaniach upatrywać można szansę? Próbę rozstrzygnięcia dylematu podejmuje Zbigniew Kwieciński, wskazując na konieczność: (1) kształtowania myślenia krytycznego i sprzyjania pozyskiwaniu przez uczniów wiedzy o różnych kulturach; (2) pielęgnowania uczuć wyższych oraz (3) stwarzania okazji do współdziałania i do czynów szlachetnych¹⁷. Wbrew przecież niesprzyjającym okolicznościom społeczno-kulturowym i politycznym współczesna polska młodzież dopomina się uznania jej otwartości na świat i europejskie wartości, odnosi sukcesy naukowe na arenie międzynarodowej, daje liczne dowody swojego altruizmu i przywiązania dla humanitaryzmu oraz postaw krytyczno-emancypacyjnych¹⁸.

Z tego właśnie powodu tematyka zorganizowanej konferencji żywo korespondowała i odpowiadała na potrzeby stałego podnoszenia jakości wypełnianych przez współczesną szkołę funkcji. Obecni na wydarzeniu dyrektorzy szkół i placówek oświatowych, nauczyciele, a także studenci i osoby zainteresowane funkcjonowaniem rodzimej oświaty żywo uczestniczyli w dyskusji nad postrzeganiem współczesnej szkoły, uwikłanej w różnorodne relacje i zależności mające niekwestionowany wpływ na jakość organizowanych w niej procesów edukacyjnych. Dawali tym samym dowód potrzeby wzajemnej relacji, wymiany poglądów oraz doświadczeń budujących niekoniecznie antagonistyczny, a raczej dopełniający się obraz przeobrażającej się szkoły w zetknięciu z ponowoczesnymi warunkami życia. Warunkami, w których doświadczenie inności/odmienności otwiera przestrzeń dla rozumnego budowania tożsamości zakotwiczonej w afirmacji uczestnictwa w wielokulturowym świecie.

Piotr Mosiek

ORCID: 0000-0002-1645-4707

Wyższa Szkoła Humanistyczna im. Króla Stanisława Leszczyńskiego w Lesznie

<https://doi.org/10.14746/psn.2023.3.6.13>

nej słabości. Powinniśmy zatem dążyć do stworzenia jakiejś lepszej formuły, czegoś, co wykracza poza wymogi tolerancji – czegoś takiego jak wzajemny szacunek” – M. Walzer, *O tolerancji*, przeł. T. Baszniak, Warszawa 1999, s. 68.

¹⁵ Kooperatywne formy edukacji mają wpływ na wiele płaszczyzn funkcjonowania szkoły, w tym – na kształtowanie się procesu uczenia (się). Por. B. Śliwerski, *Kultura rywalizacji i współpracy w szkole*, Warszawa 2022.

¹⁶ J.W. Müller, *Strach i wolność. O inny liberalizm*, przeł. P. Masłowski, Warszawa 2020.

¹⁷ Z. Kwieciński, *Grzęzawisko. Eseje z pedagogiki społecznej i krytycznej socjologii edukacji*, Stary Toruń 2019, s. 210.

¹⁸ Problematyce młodzieży poświęcony został nr 6 z 2022 Zachodniopomorskiego Dwumiesięcznika Oświatowego „Refleksje” opatrzony tytułem *Młodzież teraz!*